

Szavak, történelem, etika

John Lukacs: A történelmi tudat (avagy a múlt emlékezete).

(Fordította Komáromy Rudolf.) Európa Könyvkiadó,
Budapest, 2004, 507 oldal

Az elmúlt évtizedekben igencsak megnőtt, és ráadásul erősen interdiszciplinárisra vált a történetírás filozófiai és metodológiai vonatkozásai iránt tanúsított érdeklődés. Számos ennek jegyében fogant tanulmányban, esszében köszön viszsza egy a historikusokra nézve nem túl hízelgő és általánosító kijelentés, miszerint a történetírók többsége nem kíván feltétlenül a választott diszciplináját érintő elméleti kérdésfelvetések boncolgatásával foglalatoskodni. Azt is szokás ezzel kapcsolatban emlegetni, hogy a történészek többsége ráadásul következetesen tartja magát ahhoz a különbségtételhez, amely feltételezi az objektív, az ítékezés és magyarázat szándékától mentes kutatómunka és a megírás, elbeszélés retorikailag már ingoványosabb területének precíz szétválasztását. John Lukacs ebből a szempontból is a ritka kivételek egyike, akinél a teoretikus fegyverzet kikovácsolása, a minduntalan tetten érhető elméleti reflexió a kutatómunka irányát, módszertanát is áthatja, megtermékenyíti. *A történelmi tudat* ráadásul nem valamiféle összegző szándékkal megírt munka – hiszen szerzője még viszonylag korán, pályája elején írta – inkább programadó, vagy még inkább megelőlegező, útjelző írásmű. S a közismert történész azóta írt műveit olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy az ebben a munkájában foglaltakat, lényegüket tekintve, sosem „írta felül”; meglátásait és felvetéseit inkább elmélyítette, újragondolta konkrét kérdésekre választ kereső kutatásai során. Mindezt egy olyan történetírói hitvallás jegyében tette, mely pályája kezdetétől elkötelezte nemcsak a stílári pontosság, a szavak és kifejezések gondos megválasztása, hanem azok középpontba állítása mellett is.

Merthogy a történelem a szavak történelme – mondja Lukacs. Ez a kijelentés akár ismerősen is csenghet a posztmodern túlzásokhoz szokott fülnek, hiszen az utóbbi évtizedekben a történelem meghatározása (lehetőleg minél vadabbul tagadva annak lehetőségét, hogy csak úgy, „nyugodtan” beszéljünk a történelemről) az a kötelező nyakkendő, amelynek viselésével a figyelemre méltó posztmodernnek duhaj klubjaiba be lehet jutni, ahol a múlt gyakran csak mint egykori hatalmaskodások emlékét őrző szövegek tengere vagy csupán mint pusztá fikció kerül szóba. Ám történészünk esetében a történelem nyelviségének kinyilvánítása több ennél: a történelmi megismerést valóban az alapjaitól újragondoló tekintélyes gondolatépítmény egyik meghatározó eleme, s messze nem valamiféle provokatív szellemi patrandurrogatás.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a történetírás öndefiníciós kísérletei (vergődései) során mindig is nagy hangsúlyt kapott „nyelviségének” tisztázása (akár annak beszédes elhallgatásában), vagyis a terminológia, a szaknyelv léte vagy

nemléte, illetve szükségessége. Lukacs maga megkérdőjelezi, hogy lenne markánsan elkülönülő történetírói szaknyelv, s a történész elsőrendű feladatai közé nem csupán a stiláris igényességet sorolja, hanem – Burckhardtot idézve – arra is int, hogy a történész munkája során elsősorban olvasni, vagyis értelmezni kényszerül. Feladata a megértés, nem kizárólag a száraz leírás. E hermeneutikai program feltételezi, hogy a múlt megismerhető, ám nem támogatja azt a közkeletű elképzelést, hogy a történelmi kutatás során a múlt *egyetlen* lehetséges képe rajzolódik ki annak vallatója előtt. Lukacs szerint, a történész ugyanis a személyességet sem tudja kiiktatni abból a viszonyból, mely a múlt faggatóját a múlt eseményeihez köti, és amely viszony (szerzőnk meghatározásával) leginkább egzisztenciális rátalálásként határozható meg, nem pedig antikvárius régiségbúvárkodásként. S bár Lukacs erősen hangsúlyozza a történetírás poétikai jellegét (többek között a regény és a történetírás ellentmondásos tejttestvériségére is kitér), álláspontjával mégsem kanyarodik el a ma dívó posztmodern szövegjátékok csodaországára felé (ahol minden, így a múlt is csupán *textus*). Makacsul hisz ugyanis a múlt megismerhetőségében, vagy mondhatnánk úgy is, *elsősorban* a múlt megismerésében hisz, mint szóba jöhető tudásformában.

Lukacs véleménye szerint mindenekelőtt a nyelv, a szavak, azaz a történelem egykori aktorainak szavakba foglalt gondolatai, vélekedései, vágyai nyitnak utat a múlt megismerése, megértése felé; arról nem is beszélve, hogy szerinte (is) a szavak, fogalmak koronkénti megválasztásának és tudatos felhasználásának nyomán követésével ragadhatók meg a politikátörténet lényeges változásai, lényegi kérdései. A szavak közvetítik tehát a múltat: „bizonyos értelemben minden szó metafora, csillogó kis szimbólum [...], képessé tesz arra, hogy egy szemvillanás alatt felfogjuk jelentését; ezáltal a legegyszerűbb frázis is jelentéssel terhes, mert alapvető, mély és *történelmi* feltételezéseket hordoz magában [...] képzelet és valóság óhatatlan kapcsolatára emlékeztetnek bennünket.”

A szavak megválasztásának történészekre nehezedő súlyát Lukacs abból a szempontból is kiemeli, hogy ezzel a mesterség gyakorlóira szintúgy etikai kihívás vár, s ennek szép felelőssége teszi lehetővé a történészi munka igazi megíthetőségét. Vagyis nem a „ki tud több tény felhalmozni” elve a döntő, s nem is az ismeretlen források fellelése. Ehelyett szerinte inkább az az igazi mérce, hogy a történész mennyire képes megérteni a múlt szereplőinek gondolatait, elképzeléseit, vagy az egyes eszmékhez fűződő viszonyát, milyen sikerrel képes visszafejteni a tudatos választásait meghatározó hitek-vágyak-szándékok szövetét, és e törekvése során milyen mértékben képes a múlttól tett valótlan állításokat megcáfolni.

Lukacs arra is rámutat, hogy a történetírás valójában nem szorul rá a forradalmi újításokra, a „tudományos paradigmaváltásokra” (hogy az általa nem túl kedvtelve emlegetett Thomas Kuhn divatszóvá vált kifejezésével éljünk). E helyett sokkal inkább azokra az „örök kérdésekre”, meghatározó kihívásokra kell a történésznek figyelnie (s ez leginkább a feltétlenül szükséges elméleti reflexiót jelenti), melyek ab ovo a történetírás művelői elé tornyosultak és melyek ma éppúgy érvényesek. S ezek nem ködös filozófiai kalandokra csábítanak,

sokkal inkább a történetírás mindenkori lehetőségeire és feltételeire kérdeznek rá. A történetíró legfontosabb eszközei, ezzel összefüggésben, lényegében változatlanok (mint a sokat emlegetett, mindig rendelkezésre álló, morális kötelezettségeket támasztó köznyelv), legfeljebb a megfigyelések precizitását illetően tapasztalható fejlődés, de ez is viszonylagos, és elsősorban az adott kor viszonyait figyelembe véve ítéltető meg. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az elmúlt nagyjából kétszáz évben hiába gazdagodott, tökéletesedett a történész eszköztára, ha a források túlszaporodása (és feldolgozhatatlansága, összetettsége) a mai tömegdemokráciák viszonyai között már a forráskritika tekintetében is alapos újragondolásra kell, hogy készítse a szakma képviselőit, amennyiben hitelesen kívánnak munkájuk hatékonyságával és még inkább felelősségével szembenézni. Ez is mutatja, hogy Lukacs történelemszemléletében őszintén és tudatosan vet számot a megismerés mindenkori korlátaival, és ezt a termékeny szkepticizmust történelmi filozófiája vezérelvévé teszi. A tudás történetiségére összpontosítva, vagyis az ismeretelméleti megközelítés talaján képzelet el a történelmi gondolkodás (magának a gondolkodásnak) természetéhez legközelebb álló história művelését. Ennél fogva Lukacs alapvetően és vállaltan historicista álláspontot képvisel és érvényesít, ami nyelvfilozófiai meglátásaival karöltve egy jól kijelölhető történetírói-filozófiai leszármazás láncolatába illeszti munkásságát, melynek korábbi képviselői között találjuk többek között Vicot, Crocet, más szempontokból Huizingát és Burckhardtot.

Lukacs *A történelmi tudat*ban lényegében a túl komolyan vett tudományos módszer ellen beszél, legalábbis tagadja az objektivitás és a történész személyét sokadlagos tényezőnek tekintő szellemi doktrína érvényességét a történettudományban: „Könyvem – talán – egyik vezérfonala, hogy a történetírás *nem* csupán vagy pontosan: tudomány, hanem a tudománynak és a művészetnek, a tudatnak, kutatásnak, felelősségteljes gondolkodásnak és még felelősségteljesebb beszédnek vagy írásnak valamilyen ötvözeté”. Vitatja a tények „szilárdságát” és mindenhatóságát, kiemelve konstruált voltukat („a tény nem választható el asszociációjától, azaz egy bizonyos elmeszüleménytől [...] bizonyos értelemben minden tény fikció [...] másfelől nem elválasztható a kifejezéseitől sem. A kifejezés nem pusztán a tény köntöse, hanem maga a húsa...”), és ahogy nem hisz a felkent történetészekben sem – hiszen szentségtörő módon azt állítja, mindenki lehet történész –, úgy elveti a történelmi tények létezését is (ami elsősorban E. H. Carr nagyhatalmú *Mi a történelem?* című esszéjét nyomán vált elterjedt distinkcióvá). Tény helyett az esemény szó használatát tartja szerencsésnek, mivel szerinte az sokkal inkább képes visszaadni a múltbeli történések mikéntjét. Ezért sem meglepő, hogy e könyvében nem a csalhatatlan kutatások alkímiaját próbálja kíváncsi olvasói elé tárni, hanem a „megértő” történetírás mellett tesz hitet, következetesen végiggondolva annak kétségtelen nehézségeit is. Olyan történetírás mellett érvel, mely egyszerre ismeretelmélet és eszmetörténet; nem szüklátóköri tényadatolás, hanem – lényegét tekintve – egzisztencialista feladat.

Lukacs perspektivikus szemléletmódja tudatos válasz a történelemben célul tűzött vélelmező, és ezzel a fejlődést, valamint a történelmi haladás eszméjét is hangoztató irányzatokkal, szerzőkkel szemben. S ekként a történetfilozófiával szemben is kritikus álláspontra helyezkedik, hiszen az – véleménye szerint – sokkal inkább szolgálja a történelem megismerhetőségének egyetemes igényét, mint az általa *A történelmi tudat*ban körbejárt történelemfilozófia, mely „valami más, szerényebb, ugyanakkor mélyebb dologra tesz kísérletet: az emberi tudás történelmiségének földerítésére, annak elkerülhetetlen korlátaival együtt.”

Lukacs nem kedveli a rendszerek buzgó építését és a kényszeres meghatározásokat. Egy helyütt mégis kísérletet tesz arra, hogy meghatározza az „örök kérdést”: mi a történelem? Válasza: „A történelem az emlékezetben őrzött múlt”. S bár jelenleg a posztmodern hangsúlyozása és odabiggyesztése bármilyen tudományterület neve mellé már nem bír túl sok mutatványértékkel (igaz, a hazai történetírásban mintha mostanában történelem meg honosítása), azért nem árt hangsúlyozni, mennyire egybecseng Lukacs fenti megállapítása azokkal az elméleti irányokkal és kérdésselvetésekkel, melyeket a posztmodern történetírás fejleményeit számba véve szokás tárgyalni. Elsősorban az emlékezetkutatást érdemes ebből a szempontból megemlíteni, mely érdeklődésével többek között az egyéni emlékezet tükröcserepeire koncentrál, s azok fénytörésében kívánja szemlélni az úgynevezett (s erősen megkérdőjelezett) „nagy történet” eseményeit, amely ettől maga is más színárnyalatokkal gazdagodik. De az utóbbi időben nagy lendületet kapott narratívaelméletek interdiszciplináris mezején szárba szökkenő kutatások és kérdésselvetések sem esnek messze a lukacsi *történetfilozófiában* taglaltaktól. Mindezzel összefüggésben érdemes lenne eltöprengeni *A történelmi tudat* hatás-történetének tanulságain, vagyis éppen azon, hogy miért nem váltott ki nagyobb visszhangot ez a munka, mely bátor kérdésselvetéseit, gondolatébresztő és mozgósító erejű meglátásait tekintve legalább akkora eséllyel kerülhetett volna a kortárs történetírás személyazonosságát formáló művek sorába, mint Barthes, Foucault vagy White egyes művei.

Mivel a kötet zavarba ejtően sok témát jár körül, kezdve a társadalomtudományok helyzetének vizsgálatától a vallás és történetírás viszonyáig, vagy a tömegdemokrácia korának alapos kritikájáig, a recenzens kénytelen volt a könyv bizonyos erényeit kidomborítani. Így az értelmezés szándéka egy erősen kisajátító olvasat felé vezetett. E mögött az a szándék húzódik meg, hogy a terjedelmileg korlátozott rekonstrukcióból is kitűnjék, Lukacs könyve a kortárs történelemelméletek és filozófiák szempontjából (is) kimondottan izgalmas olvasmány. E könyv nem csak egy közismert történelem-szerszámosládájába enged bepillantást. Nem csak egy alkotó boszorkánykonyhája tárul fel a kíváncsi olvasók előtt (akik az elméleti fejtegetések mellett, s azokat alátámasztandó, számtalan történelmi példával és más szerzők nézeteinek rövid, de velős összefoglalásával is gazdagodhatnak). Többről van szó: egy jelentős szellemi teljesítményről, mely mit sem veszített érvényességéből, s melynek szerzője nem csupán a múltról beszél, hanem (és éppen a múlt megértésére tett kísérleteinek köszönhetően) rendkívül pontos diagnózist állított ki korunkról, a modern kor végéről is.